

ПРОСВІТНЯ БІБЛІОТЕКА Ч. 15.

ВАСИЛЬ СТЕФАНІК

ВОНА — ЗЕМЛЯ

ТА ІНШІ НОВЕЛІ

КРАКІВ

1940

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО

НАРОДНЯ БІБЛІОТЕКА Ч. 15.

ВАСИЛЬ СТЕФАНІК

ВОНА—ЗЕМЛЯ

ТА ІНШІ НОВЕЛІ

КРАКІВ

1940

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО

Накл. „Українського Видавництва”, Краків, Кармелітська 34.
„Нова Друкарня Денникова” під наказною управою.
Краків, вул Оржешкової ч. 7.

Verlag: »Ukrainischer Verlag« G. m. b. H. Krakau
Karmeliterstrasse 34, II.

Druck.: »Nowa Drukarnia Dziennikowa« Kommissarische
Verwaltung Krakau, Orzeszkowagasse 7.

ВОНА – ЗЕМЛЯ

То як Семен із заходом сонця вернувся до дому, то застав на своїм подвірі п'ять кованих возів, набитих всіляким добром, ще й колиска поверху була. Коні коло возів добрі. А на приспі сиділи старі й молоді, самі незнайомі. То Семен, старий і босий, з черевиками через плечі, сказав:

— Славайсу Христу, люди добрі! Відки ви і як вас маю звати?

— Ми буковинські, война вігнала нас із дому; я є Данило, а це коло мене моя жінка Марія, стара вже, а це мої дві невістці з дітьми, та донька, та кож з дітьми; та хочемо у вас переночувати, як приймете.

— Ночуйте, та будьте гостями. Сяду я коло вас, то побалаку з вами, а жінка най варит вечерю. Вона в мене друга, молода і годна, як схоче.

— А це в мене перша, уже п'ятьдесят років, як за мною, та тепер здуріла, та поховаю я її дес на роздорожу, бо розум свій загубила під колесами. Доки ще з фіри виділа наше село, то плакала та з воза тікала, та невістки здоганяли, а як не вздріла вже свого села, то заніміла. Та сидит отут німа межи внуками...

— Бадю Даниле, не дивуйте! Вона лишила слова свої на вікнах, та на золотих образах в своїй хаті, то вони як пташечки б'ют си по порожній хаті, як сироти. Молитви щебечуть по вуглах, а баба без них німа буде... А підіт ви до великої хати та перед святим Николаем проведіт її молитву; може народит си в ні слово.

Та оба старі затягнули бабу перед образи й галосно говорили молитву. Та баба мовчала.

— Загубила вона свої слова коло святих тай там їх відшукає.

Знов на приспі.

— Не мое діло питати, але чого ви кованими возами та вороними кіньми та з дітьми молодими землю свою покинули?

— Бадю Семене, на вороні коні та на вози ковані а склав свої діти, аби їх на наругу не подати. Як попа з попадею скували та повезли в гори, як професора взяли в ночі, Бог вість кудя, а віта повісили серед села і поклали жовніра, аби хто не поховав, то я відрік си землі тай кров свою наклав на ковані вози, аби ніхто єї не споганив. Цар православний, а ми православні, тай зрада. Це раз; а другий раз — москаль іде і сонце залягає. І Хина і Сибір та дикий нарід з цілого світа; старих ріжут, молоді жінки гватують та цицки відрубують, а малі діти ведут у колію та розкидають по пустих землях у далекім царстві... Та вікна в селі посліпли, а дзвони занімили. Кара божа спустила си на нас за гріхи цілого світа. І від тяжкої руки Господа милосердного я пробував кров свою, діти мої, забрати в мир хрещений.

— Кличут вечеріти, Даниле, а Бога не гнівīt своїм нерозумним жалем.

— Їжте та досегайте ви, птахи, що летите, не знати куди. А ми, Даниле, оба покушіймо цеї гиркої та може старі наші плечі від землі відвернуть си в гору.

Вечеря не була нікому мила, лиш оба діди попивали горівку та також страви не брали в рот.

— Ідїть ви, діти, спати зі своїми дітьми, най вам Бог ясні сні намалює, а ми старі ще побудемо.

— Даниле, кобисте не гнівали си, то я би щос сказав вам.

— Я розум і гнів лишив на своїм подвірю; можете мене і вібити, бо я, видите, старий птах та без гнізда.

— Старий птах най гнізда старого не покидає, бо нове збудувати вже не годен. Бо ліпше, аби его голова у старім гнізді застигла, як у яру при чужі дорозі.

— Правда, Семене, правда, за це слова я вам декую...

— Та куда ви си вібрали? За панами і за жидами? Цісар має для них касу отворену, а вам каса заперта. Як увідете у чужий язик, у великі студені мури, то доля розфурее вас по каміню і лиш снити си вам буде наша красна земля, а руки закостенілі будут з непамети сіяти на сміх панам, що спацірують, яру пшиницу по каміню. Бог не прийме вас до себе з того каміня, але віде перед свої ворота, як вас убють на ваші землі. Вертайти си на свою мнеконьку землю, а там буде вас Бог благословити і на шибеници...

— Грішний я, Семенку, грішний перед Богом і перед вами. А то в мене ниви, як вівці добре годовані, чорні та кучереві. Я зараз завертаю вози до схід сонца, аби Бога не гнівити...

— Наше діло з землею; пустиш єї, то пропадаєш, тримаєш єї, то вона всю силу з тебе вігортає, вічерпує долонями твою душу; ти припадаєш до неї, горбиш си, вона з тебе жили вісотує, а за то у тебе отари, та стада, та стоги. І вона за твою силу, дає тобі повну хату дітий і внуків, що регочут си, як срібні дзвінки, і червоніют, як калина... Не йди, Даниле, з панами та з жидами, не шукай царя, бо тобі царя не треба; все якис прийде до мужика, аби податок брати...

— За ваше слово, Семене, най вам Бог дасть усе найліпше; я вертаю до дому, най си діє Божа воля.

Тай баба Марія заговорила:

— Ідім, Даниле, до дому, ідім.

— Ат сука баба, як вішло на єї, то зараз заговорила!

— А тепер пиймо на »будьте здорові«; дай Боже, абим лиху годину перебули, а як помремо, аби наші кости зогнивали в нашій землі.

І пили оба діди, тай стара баба з ними, та співали. Баба сиділа в середині та кріпко обіймала обох руками та проводила пісні:

Лишень моя мила,
Як голубка сива,
Вона спати не лягає!
Дитину колише
Дрібне листя пише,
З буйним вітром розмовляє...

Та так вони співали до зорів, а на зорях ковані вози заклекотіли і Данило вертав до дому.

А як сонце сходило, то оба діди прощалися, цілували себе в чорні руки, а червоне сонце кинуло їх тіни через межі, далеко по землі.

*

МАТИ

Стара Верижиха підперлася високим костуром йдучи до своєї доньки. Думала:

— Осінь багата, горобці ледво літають такі повні, а навіть бідні діти потовстіли.

— Славайсу.

Сіла в доньки на лаву та тихо сказала до себе:

— Алежбо файна.

— Та що ти донько робиш, та чому ти за хлопця свого забула, що дідови з рук не злазит і робиш ти не дає?

Катерина затряслася, як осиковий листок перед бурею.

— Донько, підпали вогонь та звари мені тої московської гарбати, бо чую помічна дуже.

Вогонь горить.

— Та покажи мені, доню, ті дарунки, що подарував тобі той великий москаль.

— Ой мамо, я негодна рук від себе звести, отам ті дарунки.

Верихиха своїм костуром стягала з грядок шовкові хустки та спідниці та тоненькі черевички та полотна ранчухові, а перли, що розсипалися по землі, розбивала костуром. Стара сіла перед печею і кидала в огонь панський крам, один за другим.

Катерина дрожала біла, як стіна в куті і держалася руками стола, аби не впасти.

— Твоє курвинство вже згоріло, кобим і тебе могла запахати у той вогонь, алем стара та не міцна. То твій чоловік обіскує з себе воші та тягне гармату з болота, а ти свою дитину кинула в мене на

постіль, як сука та футишся з московським офіциром. Сидиш з ним в колясках, як пава, люди ховаютья від твоїх поїздів, а їх колеса їдуть через моє серце. Ти заткала у мій сивий волос смердячу квітку ганьби.

Вогонь погас.

Тепер стара вилізла на постіль і здоймала з грядок мережані та вишивані сорочки, коверці всілякі, рушники забирає і тонкі полотна.

— Катеринко, нарабований жидівський крам пішов з димом, а це твоє віно старалам чистими руками, як прийшлас на світ.

Мати гляділа як кат, сівши на купу віна, а донька розхилила великі очі, повні гріху, але осяяні ласкавим небом.

— Житя своє небого серед нас скінчилося, ти чужа всім, насип оцес порох у московську гарбату і зараз спокутуєш гріх. А я тебе файно вберу, я тебе ще краще поховаю і затреш ганьбу на нас старих та на твоїй дитині.

Катерина від постелі попри стіл та попри лаву ледво перелізла поріг. Стара сиділа довго на прегарнім віні, потім встала, замкнула хату і йшла до дому.

— Боже, не лиш ти право маєш давати кару, але й я.

* * *

У церкві і коло церкви всі люди її обминали, бо вона намовила Катерину, аби вноа повісилася, а стара Вережиха гукала на них здалека:

— То як моя Катерина жила, то по сто вас приходило на день, аби казати, що вона цілому селови принесла ганьбу, що найліпші коні з москалем забрала, що справляла в кого гроші, що курвилася в жидівських перинах і дзуркотіла краденими перлами. Мій старий тижнями не входив до

хати, бо не міг клякнути перед образами, бо все вас була повна хата, аби нігтями роздрапувати наше серце, а тепер яки-м її вісадила на гилю, то ви вже милосерні. Чого ще хочете від мене, дикі звірі? Як ще підховаю її дитину, то піду за нею, ви шельми!

Накинула на шию мотуз і з довгим костуrom, самотна, дорогою пішла додому.

*

КАМІННИЙ ХРЕСТ

I.

Від коли Івана Дідуха запам'ятали в селі газдою, від тоді він мав усе лиш одного коня і малий візок із дубовим дишлем. Коня запрягав у підруку, сам себе в борозну; на коня мав ремінну шлюю і нашильник, а на себе Іван накладав малу, мотузяну шлюю. Нашильника не потребував, бо лівою рукою справ може ліпше, як нашильником.

То як тягнули снопи з поля, або гній у поле, то однако і на кони і на Івані жили виступали, однако їм обом під гору посторонки моцувалися як струнви і однако з гори волочилися по землі. До гори ліз кінь як по леду, а Івана як коли би хто буком по чолі тріснув, така велика жила напухала йому на чолі. З гори кінь виглядав, як би Іван його повісив на нашильнику за якусь велику провину, а ліва рука Івана обвивала ся сітею синіх жил, як ланцюхом із синьої стали.

Нераз ранком, іще перед сходом сонця, їхав Іван у поле пільною доріжкою. Шлії не мав на собі, лишень ішов із правого боку і тримав дишель як би під пахою. І кінь і Іван держалися крепко, бо оба відпочали через ніч. То як їм лучалося сходити з горба, то бігли. Бігли в долину і лишали за собою сліди коліс, копит і широчезних пят Іванових. Придорожне зілля і бадилля гойдалося, вихолітувалося на всі боки за возом і скидало росу на ті сліди. Але часом серед найбільшого розгону, на самій середині гори Іван починав налягати на ногу

і спирав коня. Сідав коло дороги, брав ногу в руки і слинив, аби найти те місце, де бодяк забився.

— Та цу ногу сапов шкребчи, не ти її слинов промивай — говорив Іван із пересерддя.

— Діду Іване, а батюгов того борозного, най біжит, коли овес поїдає... Се хтось так брав на сміх Івана, що видів його патороч зі свого поля. Але Іван здавна привик до таких сміхованців і спокійно тягнув бодяк дальше. Як не міг бодяка витягнути, то кулаком його вгонив далі в ногу і встаючи казав:

— Не бі си, вігниеш тай сам віпадеш, а я не маю чьису з тобов панькати си...

А ще Івана кликали в селі Переломаним. Мав в поясі хибу, бо все ходив схилений, якби два залізні краки стягали тулуб до ніг. То його вітер підвіяв.

Як прийшов іс войська до дому, то не застав ні тата, ні мами, лишень хатчину завалену. А всего маетку лишив йому тато букату горба що найвищого і що найгіршого над усе сільске поле. На тім горбі копали жінки пісок і зівав він ярами та печерами під небеса, як страшний велитень. Ніхто не орав його і не сіяв і межі ніякої на нім не було. Лиш один Іван узяв ся свою пайку копати і сіяти. Оба з конем довозили гною під горб, а сам уже Іван носив його мішком на верх. Часом на долішні ниви спадав із горба його голосний крик:

— Е-ех, мой, як тобов грьину, тай по нитці розлетиш си, який жес тьижкий!

Але відай ніколи не гримнув, бо шкодував міха і поволи його спускав із плечий на землю. А раз вечером оповідає жінці і дітям таку пригоду.

— Сонце пражит, але не пражит, аж вогнем сипле, а я колінкую з гноем на верх, аж шкіра з колін обскакуе. Піт ізза кожного волоска просік,

тай так ми солоно в роті, аж гірко. Ледви я добив си на гору. А на горі такий вітрец дунув на мене, але такий легонький, що аж! А підіт же, як мене за мінуту в попереці зачьило ножамо шпикати — гадав-сми, шо мину си!

Від сеї пригоди Іван ходив усе зібганий у поясі, а люди призвали його Переломаний.

Але хоч той горб його переломив, то політки давав добрі. Іван бив палі, бив кіля, виносив на нього тверді кицки трави і обкладав свою частку довкола, аби осінні і весняні дощі не сполікували гною і не заносили його в яруги. Вік свій збув на тім горбі.

Чим старівся, тим тяжше було йому, поломаному, сходити з горба.

— Такий песій горб, що стрімголов у долину тручьє!

Нераз, як заходяче сонце застало Івана на верху, то несло його тінь і з горбом разом далеко на ниви. По тих нивах залягала тінь Іванова, як велитня схилоного в поясі. Іван тоді показував пальцем на свою тінь і говорив горбови:

— Отос ні, небоже, зібгав у дугу! Але доки ні ноги носьи, то мус родити хліб!

На інших нивах, що Іван собі купив за гроші принесені з войська, робили сини і жінка. Іван найбільше коло горба заходився.

Ще Івана знали в селі з того, що до церкви ходив лиш раз у рік, на Великдень, і що курей зіцірував. То так він їх научував, що жадна не важилася поступити на подвіря і порпати гній. Котра раз лапкою драпнула, то вже згинула від лопати або від бука. Хочби Іваниха хрестом стелилася, то не помогло.

Тай хиба ще то, що Іван ніколи не їв коло стола. Все на лаві.

— Вув-сми наймитом, а потім вібув-сми десять рік у воську, та я стола не знав тай коло стола мині їда не йде до трунку.

Отакий був Іван, дивний і з натурою і з роботою.

II.

Гостей у Івана повна хата, газди і газдині. Іван продав усе, що мав, бо сиви з жінкою наважилися до Канади, а старий мусь у кінці подався.

Спросив Іван ціле село.

Стояв перед гостями, тримав порцію горівки у правій руці і, видко, каменів, бо слова не годен був заговорити.

— Дькую вам файно, газди і газдині, шосте ні мали за газду, а мою за газдиню...

Не договориював і не пив до нікого, лиш тупо глядів наперед себе і хитав головою, якби молитву говорив і на кожне її слово головою потакував.

То як часом якась долішня філя викарбутиць великий камінь із води і покладе його на беріг, то той камінь стоїть на березі тяжкий і бездушний. Сонце лупає з нього черепочки давнього намулу і малює по нім маленькі фосфоричні звізди. Блимає той камінь мертвими блисками відбитими від сходу і заходу сонця і камяними очима своїми глядить на живу воду і сумує, що не гнітить його тягар води, як гнітив від віків. Глядить із берега на воду, як на втрачене щастя.

Отак Іван дивився на людей, як той камінь на воду. Потряс сивим волосям, як гривою кованою зі сталевих ниток і договориював:

— Та дькую вам красно, та най вам Бог даст, шо собі в него жьбидаете. Дай вам Боже здорове, діду Михайле...

Подав Михайлові порцію і цілувалися в руки.

— Куме Іване, дай вам Боже прожити ще на цім сьвіті та най Господь милосерний щасливо запровадит вас на місце тай допоможе ласков своєв наново газдов стати!

— Коби Бог позволив... Газди, а проше, а до-цьгніт же... Гадав-сми, шо вас за стів пообсажую, як прийдете на весіле синове, але инакше зроби-лоси. То вже таке настало, шо за шо наші діли тай тати не знали, то ми мусимо знати. Господна воля! А законтентуйте ж си, газди, тай вібачьїйте за решту.

Наляв порцію горівки тай підійшов д' жінкам, шо сиділи на другім кінці стола від постелі.

— Тимофіхо, кумо, я хочу до вас напитися. Дивюси на вас тай ми, як якис казав, молоді літа нагадуютси. Де, де, де-е? Ото-сте були хлопенна дівка, годна-сте були! То-сми за вами неодну нічку збавив, то-сте в данци ходили як сновавка — так рівно! Ба, де кумо, тоті роки наші! Ану-ко пере-жийте тай вібачьїйте, шо-м на старість данец на-гадав. А проше...

Глянув на свою стару, шо плакала межи жін-ками і виймив із пазухи хустину.

— Стара, ня на-ко тобі платину та файно обі-три си, аби я тут ніяких плачів не видів! Гостий собі пильнуй, а плакати ще доста чьису, ще так си наплачеш, шо очи ти витечут.

Відійшов до газдів і крутив головою.

— Шос бим сказав, та най мовчу, най шіную образи в хаті і вас яко грешних. Але рівно не дай Боже нікому доброму на жіночий розум перейти! Аді, видите, як плаче, та на кого, на мене? На мене, газдине моя? То я тебе вікорінував на ста-рість із твої хати? Мовчи, не хлипай, бо ти сиві кіски зараз обмичу тай підеш у ту Гамерику як жидівка.

— Куме Іване, а лишіт же ви собі жінку, таже вона вам не воріг, тай дітем своїм не воріг, та її банно за родом тай за своїм селом.

Васкреготав зубами як жорнами, погрозив жінці кулаком як довбнею і бився в груди.

— Озміт та вгатіт ми сокиру отут у печінки, та може той жовч пукне, бо не вітримаю! Люде, акий туск, такий туск, шо не памньитаю, шо си зо мов робит!

III.

— А проше, газди, а озміт же без царамонії та будьте вібачні, бо ми вже подорожні. Тай мині старому не дивуйте си, шо трохи втираю на жінку, але то не за дурно, ой, не за дурно. Цего би ніколи не було, як не вона з синами. Сини, уважьїете, писменні, так як дістали якес письмо до рук, як дістали якус напу, та як підійшли під стару, тай пилили, пилили, аж перерубали. Два роки нічо в таті не говорило си, лиш Канада тай Канада. А як ні потиснули, як-ем видів, шо однако ні мут отут на старість гризти як не піду, тай-ем продав усє шо до крішки. Сини не хотьї бути наймитами після мої голови тай кажут: — „Ти наш тато, тай заведи нас до землі та дай нам хліба, бо як нас розділиш, тай не буде з чим кивати си”. Най їм Бог помагає їсти той хліб, а мині однако гинути. Але, газди, а мині переломаному до ходів? Я зробок — ціле тіло мозиль, кости дрихлавї, шо заки їх рано зведеш до купи, то десіть раз йойкнем!

— То вже, Іване, пропало, а ви собі туск до голови не припускайте. А може як нам дорогу покажете, тай усї за вами підемо. За цим краєм не варі собі туск до серця брати! Ця земля не годна кльїкко народа здержіти тай кількі біді вітримати. Мужик не годен і вона не годна, обое

вже не годні. І саранчі нема і пшениці нема. А податки накипають: шо-с платив лева, то тепер петь, шо-с їв солонину, то тепер барабулю. Ой з'золили нас, так нас ймили в руки, шо з тих рук ніхто нас не годен вірвати, хиба лиш тікати. Але коли: на ці землі буде покаяніє, бо нарід поріже си. Не маєте ви за чим банувати!...

— Дькую вам за це слово, але его не приймаю. Певне, шо нарід поріже си. А тож Бог не гніває си на таких, шо землю на гиндель пускають? Тепер нікому не треба землі, лиш викслів та банків. Тепер молоді газди мудрі настали, такі фаєрмани, шо за землев не згоріли. А дивіт но си на ту стару скрипку, та пускати її на гиндель?! Таже то дуплава верба, кини палцем, тай маком сьиде! Та гадає-то, шо вона зайде на місце? От, переверне си дес у окіп тай пси розтьгнут, а нас поженут далі і подивити си не дадут! Вітки таким дітем має Бог благословити? Стара, а суди-ж!

Прийшла Іваниха старенька і сухонька.

— Катерино, шо ти собі, небого, у свої голдрві гадаєш? Де тьи покладу в могилу? Ци риба тьи має з'зїсти? Та тут поридні рибі нема, шо на один зуб узьити. Аді!

І натягав шкіру на жінчиній руці і показував людям.

— Лиш шкіра та кости. Кудя цему, газди, йти з печи? Була-с порьидна газдиня, тьижко-с працювала, не гайнувала-с але на старість у далеку до-рогу вібралас си. Аді, видиш де твоя дорога тай твоя Канада? Отам!

І показав їй через вікно могилу.

— Не хотіла-с іти на цу Канаду, то підемо світами і розвіємо си на старість як лист по поли. Бог знає, як з нами буде... а я хочу з тобов перед цими нашими людьми віпроцити си. Так, як слюб-

сми перед ними брали, та так хочу перед ними віпростити си з тобов на смерть. Може тебе так кинут у море, шо я не буду видіти, а може мене кинут, шо ти не меш видіти, та прости ми, стара, шо-м ти нераз догорив, шо-м може тьи коли скривдив, прости міні і перший раз і другий раз і третий раз.

Цілювалися. Стара впала Іванови на руки, а він казав:

— А то тьи, небого, в далеку могилу везу...

Але сих слів уже ніхто не чув, бо від жіночого стола надбіг плач як вітер, що з помежи гострих мечів повіяв та всі голови мужиків на груди похилив.

IV.

— А тепер ступай собі, стара, межі газдині та пильнуй, аби кожду своє дійшло то напий си раз, абим тьи на віку видів пену.

— А вас, газди, я ще маю на два гатунки просити. Дес може сини пустьи в село на пошту, шо нас із старов уже нема. Та бим просив вас, абисте за нас наймили служебку тай абисте си так як сегодне зійшли на обідець та віказали очинаш за нас. Може Пан Бог менше гріха припише. Я гроші лишу Яковови, бо він молодий тай слущний чоловік та не сховає дідів грейцір.

— Наймемо, наймемо і очинаш за вас вікажемо...

Іван задумався. На його тварі малювався якийсь стид.

— Ви старому не дивуйте си тай не сьмійте си з діда. Міні самому гей устид вам це казати, але здає ми си, шо бим гріх мав, якбим цего вам не сказав. Ви знаєте, шо я собі на своїм горбі хресток камінний поклав. Гірко-м віз і гірко-м го на верьх вісажував, алем поклав. Такий тьижкий, шо горб го

не скине, мусит го на собі тримати так, як мене тримав Хотів-ем кілька пам'яток по собі лишити.

Стулив долоні в трубу і притискав до губів.

— Так баную за тим горбом, як дитина за цицков. Я на нім вік свій спендив і окалічив-м. Кобим міг, тай бим го в пазуху сховав, тай взьив з собов у світ. Банно ми за найменшов крішков у селі, за найменшов дитинов, але за тим горбом таки ніколи не перебаную.

Очи замиготіли великим жалем, а лице задрижало, як чорна ріля під сонцем дрижить.

— Оцеї ночи лежу в stodолі та думаю, та думаю: — Господи милосерний, ба шом так гльи-боко зогрішив, шо женеш ні за світові води? Я ціле жите лиш роб тай роб тай роб! Нераз, як днинка кіньчила-си, а я впаду на ниву тай ревно молюси до Бога: — Господи, не покинь ні ніколи чорним кавалком хліба, а я буду все працювати, хиба бих не міг ні руков, ні ногов кинути...

— Потім мене такий туск напав, шо-м чиколдинки гриз і чупер собі микав, качьив-ем си по соломі як худобина. Тай нечисте цукнуло-си до мене! Не знаю і як і коли вчинив-ем си під грушков з воловодом. За малу філю був бим си затьиг. Але Господь милосерний знає, шо робит. Нагадав-ем собі за свій хрест тай мене гет відійшло. Йй, як не побіжу, як не побіжу на свій горб! За годинку вже-м сидів під хрестом. Посидів, посидів довгенько тай якос ми лекше стало.

— Аді, стою перед вами і говорю з вами, а тот горб не віходит ми з голови. Таки го вижу тай вижу, тай умирати буду тай буду го видіти. Все забуду, а його не забуду. Співанки-м знав тай на нім забув-ем, силум мав тай на нім лишив-ем.

Одна сльоза котила ся по лиці, як перла по скалі.

— Та я вас прошу, газди, аби ви, як мете на свѣту неділю поле свѣтити, аби ви ніколи мого горба не минали. Будькотрий молодий най вібіжит та най покропит хрест свѣченов водицев, бо знаєте, шо ксьондз на гору не піде. Прошу я вас за це дуже грешно, аби-сте міні мого хреста ніколи не минали. Буду за вас Бога на тім свѣті просити, лиш зробіт дідови його волю.

...Як коли би хотів рядном простелитися, як коли би добрими, сивими очима хотів на віки закопати в серцях гостей свою просьбу.

— Іване, куме, а лишіт же ви туск на боці, гет его відкинѣте. Ми вас усе будемо нагадувати, раз назавше. Були-сте порьидний чоловік, не лїзли-сте натарапом на нікого, нікому-сте не переорали, ані не пересіяли, чужого зеренца-сте не порунтали. Ой, ні! Мут вас люди нагадувати тай хреста вашого на свѣту неділю не минут.

Отак Михайло розводив Івана:

V.

-- Вже-вам, панове газди, все сказав, а тепер хто ні любить, та тот буде пити зо мнов. Сонечко вже над могилов, а ви ще порцію горівки зо мнов не віпили. Заки-м ще в свої хаті і маю гості за своїм столом, то буду з ними пити, а хто ні навидит, той буде також.

Почалася п'ятика, та п'ятика, що робить із мужиків подурілих хлопців. Незабавки п'яний уже Іван казав закликати музику, аби грав молодіжи, що заступила ціле подвіря...

— Мой, маєте так данцувати, аби земля дудніла, аби одной травички на току не лишило-си!

В хаті всі пили, всі говорили, а ніхто не слухав. Бесіда йшла сама для себе, бо треба її було конче сказати, мусіло ся сказати, хоч би на вітер.

— Як-ем го віпуцував, то був віпуцований, котре чорний, то як сріблом посипав по чорну, а котре, білий, то як маслом сніг помастив. Коні були в мене в ордунку, цісар міг сідати! Але-м гроший мав, ой мав, мав.

— Кобим учинив си серед такої пустині -- лиш я та Бог аби був! Абим ходив як дика звір, лиш кобих не видів ні тих жидів, ні панів, ні ксьондзів. Отогди би називало-си, шо-м пан! А ця земля най западає си, най си і зараз западе, то-м не згорів За чим? Били та катували наших татів, та в ярем запръгали, а нам уже кусня хліба не дают про-жертн... Е, коби то так по мому...

— Ще не находив си такой секвертанг, аби шо з него стьиг за податок, ой ні! Був чьих, був німец, був поляк — г . . . . , пробачьїте, взьїли. Але як настав мадзур, тай найшов кожушину аж під вишнев. Кажу вам, мадзур біда, очи печн тай грїху за него нема...

Всякої бесїди було багато, але вона розлітала-ся в найріжніші сторони, як надгнилі дерева в старім лісі.

У шум, гамір і зойки і в жалісливу веселість скрипки врізувався спів Івана і старого Михайла. Той спів, що його нераз чути на весілях, як старі хлопи доберуть охоти і заведуть стародавніх спі-ванок. Слова співу йдуть через старе горло з перешкодами, як коли би не лиш на руках у них, але і в горлі мозилі понаростали. Ідуть слова тих співанок, як жовте осінне листя, що ним вітер гонить по замерзлій землі, а вона раз-нараз зупиняється на кожному ярочку і дрижить подертими берегами, як перед смертю.

Іван тай Михайло отак співали за молодії літа, що їх на кедровім мості здогонили, а вони вже не хотїли назад вєрнутися до них навіть у гості.

Як де підтягали в гору яку ноту, то стискалися за руки, але так кріпко, аж сугави хрупотіли, а як подибували дуже жалісливе місце, то нахиливалися до себе і тулили чола до чола і сумували. Ловилися за шию, цілювалися, били кулаками в груди і в стіл і такої собі своїм заржавілим голосом туги завдавали, що врешті не могли жадного слова вимовити, лиш: Ой, Іванку, брате, ой, Михайле, приятелю!

VI.

— Дьидю, чуєте, то вже чьис віходити до колії, а ви розспівали си як за добро-миру.

Іван витріщив очи, але так дивно, що син побілів і подався назад тай поклав голову в долоні і довго щось собі нагадував. Устав ізза стола, підійшов до жінки і взяв її за рукав.

— Стара, гай, машір инц, цвай, драй! Ходи, уберемо си по панцки тай підемо панувати.

Вийшли обоє.

Як уходили назад до хати, то ціла хата заридала. Як би хмара плачу, що нависла над селом, прірвалася, як би горе людське дунайську загату розірвало — такий був плач. Жінки заломили руки і так сплетені держали над старою Іванихою, аби щось із гори не впало і її на місці не роздавило. А Михайло ймив Івана за барки і шалено термосив ним і верещав як стеклий.

— Мой, як-ес газда, то фурин тото катране з себе, бо тьв віполічкую як к . . . . !

Але Іван не дивився в той бік. Імив стару за шию і пустився з нею в танець.

— Польки міні грай, по панцки, мам гроші! Люди задеревіли, а Іван термосив жінкою, як-би не мав уже гадки пустити її живу з рук.

Вбігли сини і силоміць винесли обоїх з хати.

На подвірю Іван танцював даліше якоїсь польки, а Іваниха обчепилася руками порога і приповідала:

— Ото-сми тьи виходила, ото-сми тьи вігризла оцими ногами!

І все рукою показувала в повітря, як глибоко вона той поріг виходила.

VII.

Плоти по-при дороги тріщали і падали — всі люди випроджували Івана. Він ішов зі старою, згорблений, в цайговім, сивім одінню і що хвиля танцював польки.

Аж як усі зупинилися перед хрестом, що Іван його поклав на горбі, то він трохи прочунявся і показував старій хрест.

— Видиш, стара, наш хрестик? Там є вібито і твоє намено. Не бі си, є і моє і твоє...

*

МАРІЯ

Марія сиділа на приспі й шептала.

— Бодай дівки ніколи на світ не родилися; як суки валяють си; одні закопані в землю, а другі по шинках з козаками. І нащо воно родит си на світ Божий? І дурне і пусте, ще і з вінком на голові.

Вона саме закопала свої дві донці в потайничок у льоху, як у селі счинили крик, що йдуть уже свіжі козаки.

Чого тоті козаки хочуть, чого шукають? Її стодсли пусті, комора без дверей, порожня, хата — гола, а замки від скринь ржавіють попід ноги. Не хотіла на них у хаті ждати. Облупана, обдерта тота її хата.

Сиділа на приспі і нагадувала все минуле. Сперла голову до стіни, сиве волосся вилискувало до сонця, як чеpecь із блискучого плуга; чорні очі відсували чоло вгору. Воно морщилося, тікало під залізний чеpecь від тих великих, нещасних очей, які шукали на дні душі скарбів її цілого життя.

Далеко під горами ревіли гармати, палали села, а чорний дим розтягався змієм по синьому небі і шукав щілин у блакиті, щоби десь там обмитися від крові і спузи.

За її плечима дріжали вікна за кожним гарматним громом. А може там і її сини, може вже закуталися в білий рантук снігу і кров біжить із них і малое червоні квіти.

Вона їх родила міцних і здорових, як кавбки; чим була грубша, тим більше родила, по кожній дитині була все краща й веселіша; а молока то

мала такого, що могла дітей не плекати, а купати. І чоловіка мала дужого й милого, і маєток.

То, як бувало жнуть на ниві цілу ніч, як дзвонять до сну дітям серпами, що позаду них понакривані спали, то чого їй тоді було треба, або чого боялася? Хіба, щоб зірвана не впала дітям на голову; але вона була жвава так, що і зірвана ймила би на кінчик серпа.

А як нажали копу, то спочивали. Молодий чоловік цілував її, а вона сміхом зганяла з нічлігу птахи. Аж як їх тіни досягали кінця ниви, а місяць заходив, то лягали коло дітей — а рано сонце будило їх разом з дітьми. Вона їх провадила до кернички і сполікувала росу з голов, а найстарший двигав для батька воду в збанятку. Чоловік лишився в полі, а вона йшла з ними додому: одно на руках, а двоє коло запаски. А по дорозі гралася ними, як дівка биндами. Любувала й голубила їх. Хіба ж часу жалує? Моцна й здорова, все скоро зробить. Діти росли всі, ніодно не слабувало. Пішли до школи. Ходила за ними по всіх містах, носила на плечах колачі й білі сорочки, ноги ніколи не боліли її. А як у Львові заперли їх до арешту за бунт, то сіла на колію, а та колія так бігла й летіла до синів, мовби там у машині, попереді горіло її серце. Між тими панями — мамами почула себе перший раз у житті рівною зі всіма панями й тишилися, що сини поставили її в однім ряді з ними. А на вакації зїздилися товариші її синів з усіх усюдів, хата начеб ширшала, двором ставала. Співали, розмовляли, читали книжки ласкаві до простого народу, і нарід до них прилип, коло них цвив: збирався їх розумом добувати мужицьке право, що пани здавен — давна закопали в палатах. Ішли лавою з хоругвами над собою, і пани їм проступалися.

А як настала війна, то оба старші зараз зачали збиратися, а найменший не хотів лишитися. Лагодила їх цілу ніч у дорогу, затикала кулаками рот, аби їх не побудити. А як почало світати, на зорях, як побачила їх, що сплять супокійно, то й сама заспокоїлася. Сіла біля них у головах, гляділа на них тихенько від зорі до сходу сонця і — в той час посивіла.

Вранці чоловік, як побачив, то сказав:

— Твоя голова їх вивчила, нехай же тепер і сивіє.

Відтак провадила їх до міста. Що крок ступила, то все надіялася, що котрийсь із старших обернеться до неї і скаже:

— Мамо, лишаємо тобі найменшого на поміч і потіху.

Але ніодин не звернувся, ніодин не сказав того слова. Сиві стерні передавали в її душу свій шепіт, шелестіли до уха.

— Таж вони зреклися тебе; паничі забули мужичку.

Гірка крапелька просякла в її серця і втроїла її відразу.

В місті зійшлося їх сила, паничі і прості хлопці.

Хоругви й прапори шелестіли над ними і гримів спів про Україну.

Попід мурами мами держали серця в долонях і дули на них, аби не боліли. Як заходило сонце, то прийшли до неї всі три, прийшли попрощатися.

Відвела їх трохи на бік, від людей.

Виймила з рукава ніж і сказала, найменший, Дмитро най лишиться, а ні, то закопає зараз у себе ніж. Сказала це і зараз зрозуміла, що перетяла тим ножем світ на двоє: на одній половині лишилася сама, а на другій — сини тікають геть від неї... І впала.

Пробудилася аж як земля дудніла під довгими рядами, що співали січову пісню.

Дмитро був біля неї:

— Біжим, синку, за ними, абим їх здогонила, най мені дурній мужичці простять. Я не знала добре, я невинна, що моя голова здуріла, як тота Україна забирає мені діти...

Бігла, кричала: Іване, Андрію! Всі бігли за тими довгими, рівними рядами синів, падали на коліна й голосили.

Марія прочунала з півсну — споминів, заломила руки тай кричала:

— Діти мої, сини мої, де ваші кістки білі? Я піду, позбираю їх і принесу на плечах до дому!

Чула, що лишилася сама на світі, глянула на небо й зрозуміла, що під тою покришкою сидить сама і що ніколи вже не вернуться до неї її сини, бо цілий світ здурів: люди і худоба.

Тікало все, що жило. Ще недавно нікому доріг не ставало. Діти несли за ними добуток, одні одних стручували в провали, ночами ревіли корови, бляєли вівці, коні розбивали людей і самих себе.

За цими здурілими людьми горів світ, немов на те, щоби їм до пекла дорогу показувати. Всі скакали в ріку, що несла на собі багряну заграву і подобала на мстивий меч, який простягся здовж землі. Дороги дудніли й скрипіли, їх мова була страшна і той зойк, що родився зі скаженої люто-сти, як жерло себе залізо і камінь. Здавалося, що земля скаржитья на ті свої рани.

А як стрінулися над рікою то гармати виважували землю з її предвічної постелі. Хати підлітали вгору, як горючі пивки, люди закопані в землю скамяніли й не могли підвести руки, щоби пере-

хрестити діти, червона ріка, збивала шум з крові і він, як вінок кружляв коло голов трупів, які ти-хенько сунули за водою.

Пє битві копали гроби, витягали мерців з води.

Поле за кілька днів зродило багато, багато хрестів. І поміж ті хрести попроварили салдати її найменшого сина за те, що царя називав катом. Казали, що ведуть його на Сибір. Далеко би йти, кров буде течи з хлопячих ніг, сліди червоні... А й старий повіз офіцирів попри ті хрестики і про-пав досі.

— Ой, небоженята, лишили ж ви мене саму стерегти з совами ваших пустих хоромів.

Як у Марії в голові спомини з жалем, з розпу-кою ткали плахту, щоби закрити перед її очима тут прірву в житті, то у ворота, подвіря заїхали козаки

Була люта, що ніколи не дозволяли їй лишити-ся в спокою, і казала до них голосно: — А, вже йдете, рабівники!

— Нічого, матусю, габувати не будемо у вас, хочемо погрітися в хаті, пустіть. Душа замерзла в тілі.

Відповіла:

— То йдіт, грійтеси в студені хаті.

— А ви?

— А мене можете отут бити нагайками, а на коханку, як видите, я вже стара.

Один із козаків — молоденький ще був — приступив і дуже просив, щоби вона та ввійшла враз з ними в хату; самі ж вони не ввійдуть.

— Ми ваші люди — казав — не кацапи ми і не турки.

— А тому, що ви наші, то рвете тіло нагайка-ми, а другі забирають та вішають людей; мерці гойдають си лісами, аж дика звір утікає...

Молоденький козак так довго та гарно просив, що врешті увійшла з ними в хату.

Станула біля порога, а вони позасідали коло стола.

— Подайте нам щонебудь їсти, голодні ми, матусю.

— Щож вам дам їсти? Там, на полиці є хліб; а грошей ваших мені не треба, бо одні даєте, а другі заходите і назад відбираєте та ще й бете. Цар ваш такий великий та багатий, та посилає вас без хліба воювати? Станьте на лавку та досягніт з полиці бохоня.

З хлібом стягнув з полиці й образ Шевченка, який був повернений лицем до стіни.

— Хліб бери, а образ віддай мені, то моїх синів. Такі, як ви здоймали його зпід образів, кинули до землі і казали мені толочити по нім. Я його сховала в пазуху, а вони кроїли тіло пугами, що й непамятаю, коли пішли з хати.

Вихопила Шевченка з рук, поклала в пазуху.

— Можете мене отут і зарізати, а образа не дам.

Той молоденький козак, що так її гарно просив увійти в хату, приступив до неї, поцілував у руку і сказав:

— Матусенько, я ж за свято Шевченка сидів довго в тюрмі. Хіба ж ви не даєте нам образа, щоб ми його привели назад до чести й поставили під образами?

— А хто ж ви є? Що за одні? Відкіля приходите? Жидам позволяєте тримати свою віру й письмо, а наше все касуєте. Тепер сніг прикрив дорогу, але — колиб не він, то ви би виділи, що всіми дорогами, по всьому селі розкинені наші книги з читалень. То, що бідний нарід встарав собі на науку для дітей, все то пішло під кінцкі копита,

— Дайте, дайте нам образ.

Псволи витягнула й подала йому, бо й сама стала цікава, що вони з ним будуть діяти.

А вони поставили два хліби, один верх другого, сперли коло них малюнок, виймили вишивані та гагтовані хустки, та довкола прикрашувалч.

— Лиш дивіт си, козаки, чи мило то буде цьому образови, як ви его вберете у рабоване жидівське плаття.

Та тут же, в тій хвилині зірвався один з них, сивий уже, скинув із себе одіж козацьку: був без сорочки.

— Оце вам, матусю, наш рабунок, що всі ми без сорочок ходимо, хоч могли б багато, багато придбати. А ці хустини, що ми ними Шевченка вбрали, це ж козацькі китайки, матусю. Наділили нас — їми жінки наші, наші мами, сестри наші, щоби було чим голову вкрили в полі, щоби ворон очей не клював.

Марія глянула на них, непевно підступила й сказала:

-- Ви відай тоті, що мої сини вас любили... українці...

--- Ми самі, один одного ріжем.

Підлізла Марія на грядки, виймила зі скрині сорочку і подала роздягнутому.

--- Вбирай, це з мого сина; Бог знає, чи верне, чи буде її носити.

Несміло взяв козак сорочку і надягнув.

— Не тратьмо часу, козаки, пошануймо Батька, а хліба будемо їсти по дорозі. Ви ж знаєте, як ще нам далеко їхати — сказав козацький старшина.

Почали співати.

Забреніли вікна, пісня поміж блеск сонця на склі вийшла на двір, побігла в село.

Жінки почули і ставали коло воріт, відтак коло вікон, а врешті несміливо входили до сіней і до хати.

— Маріє, що це в тебе? Пяні, чи загулюють дівки співанками?

— Ні, це інші, другі...

— Які другі?

— Такі другі, що це наші; мовчи та слухай!

Марія отворила широко очі на козаків, подалася вперед, неначеб хотіла підбігти й не пустити їх спів з хати.

Пісня випростовувала її душу.

Показувала десь на небі ціле її життя. Всі зорі, які від дитини бачила; всю росу, яка падала на її голову і всі подуви вітру, які колинебудь гладили її по лиці.

Виймала ота пісня з її душі, як з чорної скрині все чарівне і ясне і розвертала перед нею — і надивитися вона не могла сама на себе в дивнім свитанні.

Десь там на горах сидить орел, пісня розвіває його крила і подув цих крил гоїть її серце, стирає чорну кров з нього.

Чує, як сини держуться маленькими руками за її рукави, як ростуть з кожним звуком. Чує кожне їх слово колинебудь сказане і кожну розмову за Україну. Всі невиразні і таємні назви випрядуються з волосся звід, і як пребогате намисто, обіймають її шию.

Блискотять ріки по всій нашій землі і падають з громом у море — а нарід зривається на ноги. Напереді її сини і вона йде на тую Україну, бо вона, тая Україна, плаче й голосить за своїми дітьми; хоче, щоби були всі вкупі.

Те голосіння вплакується в небо; його покров морщиться і роздирається, а пісня стає у Бога коло порога і заносить скаргу...

Як перестали співати, то Марія стала непорушно, як на образі намальована.

З купи жінок, яких багато зійшлося, одна, вже стара, приступила до стола.

— То ви наші? Богу дякувати, що ви вже раз прийшли — говорила.

— Ой, ніхто, небожата, нас не любить. Кілько переходило війська — всі нас не люблять. А кілько вони напсували народу! Аби де було: чи в місті, чи на дорозі, чи вже в своїм таки селі, все чужі і чужі ми і ніхто нам не дає віри.

— Йй, чого ж ви хочете від них? Це ж не наше військо. Ваши такі як у книжках писано здавна, або мальовано на образах, як вони ще наші були. А тепер вони московські. Де вони годні нам помогти? Отак, потихоньки, аби ніхто не чув, то забалакають.

— Ти молода, читати вмієш, то знаєш ліпше. Я гадала, що то наші.

— Це навіть не кажіть, бо за це може нам бути велика кара.

Старенька жінка скоро залізла в гурт жінок, що гляділи самотугою і дихали розпукою.

Зате молода Катерина станула край самого стола.

— Оця Марія, що ми в неї, дивіть си, як задревіла від вашого співу. Вона банує за синами, що два пішли до наших охитників, а найменшого взяли москалі на Сибір! Десто він серед таких, як ви, напастував вашого царя, що дуже мучить наш нарід. А вони лиш хап його — тай пропав. Учені були всі, маєток за ними пішов великий. В селі ніодна мама так не банує за синами.

— Небого, Маріє, небого! — шептали жінки.

— То таки саме перед війною було, як ми сипали могилу отсему Шевченкови, що перед вами

на столі. Сипали другі села на пам'ятку — та і ми. Клопіт такий був, бо старі не пускали в день сипати, робота в поли, а ми змовили си і сипали ночами: одні кіньми, другі тачками, иньші лиш рискалями. Таку могилу висипали, як дзвіниця. І Марія з трома синами помагала.

— Та що з того, що сипали? Лише біди селови наробили. Москалі прийшли та могилу розкидали, роздоптали, грошей шукали, чи чого, тай за ту могилу і мій Михайло пропав.

— А хоч би й на віки пропав ваш Михайло, то люди ніколи його не забудут. Не бояв си він москалів, а сказав їм правду.

— Ви — каже — цілу Україну перерили, як свині, та ще й до нас прийшли рити?

— Добре тобі, Катерино, говорити, а він лишив жінку та діти.

— Тай мій мене лишив з дітьми.

— З вас відай котрийс мусит бути письменний. Та напишіт, аби світ знав, як нас москалі з ярма випрягают. Ми їм ту могилу не зараз забудемо. Як ми її досипали, то світало, роса нас припала і ми посідали довкола, бо ноги боліли. А старший син Маріїн виліз на сам вершечок тай так ладно говорив до нас, що з цеї нашої могили будемо дивити си на велику могилу на Україні, щоби ми були всі одної мисли. Дивив си так дивно, начеб на правді на зорях бачив Україну. Потім ми повставали і співали такі пісні, як і ви тепер.

Тут наблизилася Катерина козакові майже до вуха і шептала:

— Ваші пісні такі самі, як Маріїних синів. Тому не будіт єї, най їй здає си, що це єї сини співають.

СИНИ

Старий Максим волочив яру пшеницю кіньми добрими, молодими. Борони літали по землі, як пера. Максим кинув капелюх на ріллю, сорочка розіпнялася і впала аж на плечі. Хмара куряви зпід борін засипала його сивий чупер на голові і на грудях. Він галасував, лютився, а люди з сусідніх нив говорили до себе:

— Старий пес, все лютий, але молоді коні ще міцно тримає; богатир, іззамолоду добре годований, та втратив обох синів і від тогди все кричить і на поли і в селі.

Максим спер коні.

— Старі кости, як стара верба: на вогонь добрі, а з кіньми бігати ні дочого. Як ноги погинають си коло коний, а в данци подають си, то такі ноги, най не кажу, що варт. Лізь, діду, на піч, пора вже прийшла.

То він потряс сивою головою попід чорні, кінські гриви та кричав дальше:

— Та на піч, брьи, я ще годен відізти, але піч студена, облупана. Образи на стінах почорніли, а світі дивлют си на пусту хату, як голодні пси. Стара ціле жите обтикала їх бервінком та васильком та голуби перед ними золотила, аби ласкаві були, аби хата ясна була, аби діти росли. Та хоть їх багато, а всі вони до нічого, світці. Синів нема, стару запорпав у землю, а ви, боги, мусите вібачити за бервінок — було ліпше дбати... Ану, звіздохой, поки нам Бог назначив, берім си, брьи, до цієї землі.

І ходили вони з одного кінця ниви на другий, затулені курявою, а борони кусали землю, гаркотіли, роздрапували її, аби зернови вчинити м'якке ложе.

— Ти, Босаку, ти не є жаден кінь, ти пес, ти всі плечі мені обгриз, знак на знакови, скусав, а скусав. Не сіпай хоть ти мене, бо так ні жите насіпало, що ледви на ногах стою. Я тобі досвіта сіплю овес, ще сам нічого не ївши; я тебе вічісую; я тебе старими сльозами поміваю, а ти кусаєш. Звіздочолий у мене чоловік: він чорними очима за мнов водит; він мене жбилює; він свійов гривов обтурає дідові сльози; а ти поганій, серця не маєш. Ще недавно ти цілий жмут мого волосся вірвав і пустив під ноги в гній. Так не мож робити, бо хоть ти дуже красивий кінь, але за це поганій. Жидам тебе не можу продати, але якби прийшов до мене світій Юрій, то бігме, подарував бим ті, абис з ним ішов змиї розбивати; робити землю ти нездатний, бо в тобі спокою нема.

То він слинив пальці, вимивав рану на плечах та присипав порохом.

— Гей, коні, ідім, ідім...

А борони притихали, земля подавалася, розсипувалася, Максимові ноги чули під собою м'яккість, ту м'яккість, яка дуже рідко гостить у душі мужика; земля дає йому ту м'яккість і зате він її так любить. І як він викидав жменю зерно, то приповідав: Колисочку я вам постелив мягенку, ростіт до неба.

Максим успокоювався, не кричав уже та нагло задержав коні.

— Та якого дідька болиш, ти стара корсо, хрупаш у кождім замку, кривуле?

То він оглянувся позад себе та побачив попри борони довгу нитку червоної крови і сів.

— Скло залізло, матері твої! тепер волочи, а ниви недоробленої не лишим, хіба си розскачеш у кусні. А ти, небого ниво, малий спасибіг будеш мати з цієї старої крові, бо стара кров, як старий гній, ніц неродит; мені утрата, а тобі ніякого зиску.

Криваючи він випряг коні, повів до воза та наклав перед них сіна.

— Ти сонце, не захмурюй си на старого, що за борзо робит полудне; старий не має чим ходити...

Він витяг з торби хліб, солонину та фляшку і вимивав рану горівкою; потім відірвав кавалок рукава, завив ногу і завязав мотузом від міха.

— Тепер або боли, або переставай, або як хочеш, а волочити таки будеш.

Напився горівки, взяв хліб, кусав його та наново сердитий вигукував:

— Це хліб? Ним лиш коня жидівського чисати, бо на добрім коні шкіру зідре. Приходя до мене роєм ти підкьопані: Діду, — кажуть — ми вам печи будемо, прати будемо, запишіт нам поля. — Ці подерті суки гадают що я їм поле тримав? Як умру, то най на моїм поли чічки ростут та най своїми маленькими головками кажут Отченаш за діда.

Зі злости шпуриє хлібом далеко на ріллю.

— Зуби здрігают си від цього пакуха; пиймо, Максиме, горівки, вона гладко йде...

— Мой, мовчи, не гавкай над мойов головав; кому взив си співати? Оцему обдертому та обгризеному дідови? Лети собі гет до неба, скажи свому богови, що най не посилає мені дурну птаху з співом, бо як він такий потний, най мені пішле моїх синів. Бо ізза его волі я лишив си сам на всі землі. Най твій бог співанками мене не гулит, забирай си!

І він кинув грудкою землі в жайворонка, та жайворонок ще краще почав співати над його головою і не хотів летіти до Бога.

— Ти, пташку, ти ніц а ніц не розумієш. Як мій малий Іван вганяв за тобою, аби тебе ймити; як шукав твого гнізда по межах та грав на сопівці, то ти тогди, пташко, розумно робила, шос співала, так треба було робити. Твій спів і Івана сопівка ішли низом, а поверх вас сонце і всі ви сипали божий глас і надо мнов і над блискучими плугами і над всім світом веселим. А крізь сонця Бог, як крізь золоте спів, обсипав нас ясностев і вся земля і всі люди відблискували золотом. Такто сонце розчъвнило весну на землі, як у великім кориті...

— А з того корита ми брали колачі, а колачі стояли перед мужиками, а молоді в клітках любили си і ішли до слюбу і котила си весна, як море, як потопа; ти тогди, пташко, твій спів спливав у моє серце, як різка вода в новий збанок...

— Иди ж собі, пташко, в ті краї, де ще колачів не забрали, а дітей не порізали.

Обома руками взяв він свою сиву голову та схилився до землі.

— Стид тобі, сивий волосе, стидай си, шо приповідаєш та приспівуєш, як плаксива баба, бо нічо вже тобі на цім світі не поможе...

— Ех, сини мої, сини мої, де ваші голови покладені? Не землю всю, але душу бим продав, абим кровами ногами зайшов до вашого гробу. Господи, брешут золоті книги по церквах, що ти мав сина, брешут, шос мав! Ти свого воскресив, кажут. А я тобі не кажу: воскреси їх; я тобі кажу: покажи гроби, най я ляжу коло них. Ти видиш цілий світ, але над моїми гробами ти отемнів...

— Най тобі оця сина баня так потріскає, як мое серце...

— Та прийдіт котра до старого; ніби ви їх не обіймали моїх синів та не лягали в білу постіль? Та вони були, як дуби кучеряві... Та принеси на

руках байструка, не встидай си, приходи. Дід тобі всі коверці під ноги підкине, а байструкови порубає все полотно найтонше на пелінки. Бо ти ходиш без вінка та плачеш від наруги.

І дід здохнув обі руки вгору й кликав ними до цілого світа:

— Ходи, невісточко, ходи до тата, нам попа не треба!

Голосно заривав, приляг до землі і нею, як хустиною, обтирав сльози і почорнів. Та ще благав даліше:

— Або приходи хоть ти, коханко, без дитини та на твої шиї я вздрю его руки, а на твоїх губах зачервоніють его губи, а з твоїх очий, як з глибокої кирниці, я віловю его очи і схочу їх в моє серце, як у коробку. Я, як пес, занюхаю его чупер на свої долоні... Коханко, приходи і ратує старого.

— Ти ще є на світі, а їх нема жадного, то найдіт дсрого до мене та принесіт вістку. Насипте студеної роси на мій сивий волос, бо він мене пече кожний, як розжарений дріт. Моя голова палит си від того вогню.

І рвав з голови сиве волосся та кидав на землю.

— Сиве волосе, пали землю, я не годен вже тебе деигати.

До решти обезсилений приляг до землі і лежав довго мовчки, а потім лагідно розказував:

— Послідний раз прийшов Андрій: він був у мене вчений. Тату, каже, тепер ідемо воювати за Україну. — За яку Україну? — А він підоймив шаблев груди землі тай каже. Оце Україна, а тут — і справив шаблев у груди — отут її кров; землю нашу ідем від ворога відбивати. Дайте мені, каже, білу сорочку, дайте чистої води, абим обмив си тай бувайте здорові. — Як та его шабля блиснула

тай мене засліпила. Сину, кажу, та є ще в мене менший від тебе, Іван, бери і его на це діло; він дужий, най вас обох закопаю у цю нашу землю, аби воріг з цього коріння її не вітаргав у свій бік. — Добре, каже, тату, підемо оба. — Та як це стара вчула, то я зараз видів, що смерть обвила си коло неї білим рантухом. Я подав си до порога, бом чув, що її очі випали і покотили си як мертве каміне по землі. Так мені здавало си, але світло на її чолі вже погасло...

— А рано вони оба виходили, а стара сперла си на вороти та говорила, але так здалека дивила си, як з неба. А як я їх скидав на колії, том казав: „Андрію, Іване, взад не йдіт, за мене паметайте, бо я сам, ваша мама на воротях умерла...”

До самого вечора Максим водив коні по ниві, та не кричав уже, геть замовк. Діти, що вівці гнали, люди, що плугами попри нього дзвонили, з ляку не поздоровляли його. Замазаний грязюкою, обдертий, кривий, він неначе западався в землю.

Пізнім вечором, як Максим пообходив корови та коні та подоїв вівці, увійшов до хати.

— Ти, небого, гет затихла, замертвіла, як би в тебе хто ніж упхав, не годнас слова сказати... Та я в тобі ще розгрібу трохи вогню...

Він зварив кулешу, убрав білу сорочку, повечеряз і затих. Потім прикляк до землі і молився:

— А Ти, Мати Божа, будь мойов газдинев; Ти з своїм сином посередині, а коло Тебе Андрій та Іван по боках... Ти дала сина одного, а я двох.

